

Дмитро Гордієнко

КРИМСЬКА ВІЙНА У РЕЦЕПЦІІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

В історії Європи та Російської імперії XIX ст. Східна (Кримська) війна стала одним з найтрагічніших і переломних моментів. Особливо її наслідки були відчутні в Україні. Саме на її території – в Криму, знаходився основний театр бойових дій, тож Україна стала базою для постачання людських і продовольчих ресурсів, а міста південної України прийняли у свої шпиталі найбільшу кількість поранених учасників війни. Таким чином, саме Україна зазнала найбільших людських і матеріальних втрат у результаті воєнних дій. З іншого боку, саме в Україні ганебна поразка Росії у війні мала найбільший вплив на соціальні трансформації. Поразка змусила Петербург до лібералізації політичного режиму, ліквідації кріпацтва, що особливо було нестерпним для українського населення, а також до інших зрушень в економіці й суспільстві загалом.

Природно, що у своїй творчості Шевченко не міг пройти повз такий катаклізм, як Кримська війна. Однак, попри обширну шевченкіану, тема Кримської війни у творчості Тараса Шевченка ще не була предметом окремого дослідження, хоча у контексті інших тем дослідники торкалися і теми Кримської війни¹. Шевченко – творець українського історичного міту, насамперед міту козаччини, однак важливим аспектом його творчості було й критичне осмислення проблем сьогодення, насамперед кріпацчини та солдатчини, тим більше, що обидві ці теми безпосередньо стосувались долі самого поета. На час воєнної кампанії Шевченко перебував у солдатах і лише, ймовірно, неймовірний страх перед поетом імперської влади тримав його далеко від України, а, отже, й від зони бойових дій. З іншого боку, саме ганебна капітуляція Росії у Кримській війні і загадкова смерть “ката України” царя Миколи I стали першим етапом до звільнення поета. Немаловажним є й суто людський фактор, адже технічна, культурна й, узагалі, цивілізаційна відсталість Росії від країн Заходу, призвели до величезних втрат особового складу, “солдатського брата”, споріднених Шевченкові своєю долею.

---

¹ Це матеріали енциклопедичного характеру: *Тарас Шевченко і Крим, Енциклопедичний довідник*, упоряд. Г.А. Рудницький, Сімферополь 2001; В. Кравченко, *Шевченківський словник Севастополя*, Кур’єр Кривбасу 49/50–57/58 (1996).

Війна викликала й активний літературний рух, як правило, епігонський і низькопробний, покликаний лише “підняти войовничий дух” російського суспільства та прославити “непереможне” російське воїнство та його проводиря – царя Миколу. Натомість, “Тарас Шевченко стояв на великій відстані від тих літературних кіл, де рафіноване естетичне “піднебіння” пригнічувало совість. Він творив поезію безстрашної правди і йшов далеко попереду навіть найсміливішої “громадської думки”².

Очевидно, Кримська війна привернула увагу Шевченка одразу по її розгортанні, тим більше, що азійський театр бойових дій розташовувався недалеко від місця служби поета. Крим і Севастополь згадуються уже в перших щоденникових записах, здійснених одразу по звільненні з неволі. Прагнучи повернутись до України, але змушений їхати в Петербург, Шевченко під 13 червня 1857 р. так визначав свій бажаний маршрут:

“Через Кизляр и Ставрополь проехать в Екатеринодар прямо к Кухаренку. Насмотревшись досыта на его благородное выразительное лицо, я думал проехать через Крым, Харьков, Полтаву, Киев и Минск, Несвиж и, наконец, в село *Чирковичи* и, обняв своего друга и товарища по заключению Бронислава Залецкого, через Вильно проехать в Петербург...”³.

Прагнення побувати в Севастополі, очевидно, було викликано саме бажанням ознайомлення на місці з подіями Кримської війни, адже такий гак по дорозі до Кухаренка був абсолютно нелогічним, лише особлива мета могла змусити Шевченка спеціально заїхати в Крим. Однак поет отримав наказ рухатись прямо до Петербургу, так і не змігши безпосередньо побути в Криму.

Попри те, Кримська війна знайшла відображення у двох поезіях та стала основою для повісті “Прогулка с удовольствием и не без морали”.

Роботу над “Прогулкою” Шевченко розпочав, очевидно, наприкінці 1855 – на початку 1856 р., а закінчив наприкінці листопада 1856 р., хоча остаточна редакція твору тривала до кінця лютого 1858 р.⁴ Відтак, писати цю повість він розпочав ще перебуваючи в Новопетровському укріпленні, а продовжив у Нижньому Новгороді, де перебував протягом 20 вересня 1857 р. – 6 березня 1858 р.⁵ Первісна назва, як то впливає з листа

² І. Дзюба, *Поет супроти імперії*, Слово і час 3 (2004) 6.

³ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів: У 12 т.*, редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін., К. 2003, т. 5: *Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. “Букварь южнорусский”*. *Записи народної творчості*, с. 13–14.

⁴ *Коментарі*, [в:] Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів: У 12 т.*, редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін., К. 2003, т. 4: *Повісті*, с. 554.

⁵ *Ibid.*

до М. Лазаревського від 8.12.1856 р., якому Шевченко надіслав першу частину твору, була “Матрос, или Старая погудка на новый лад (рассказ), – а не этюд”⁶. Вперше уривки з повісті були опубліковані В. Горленком у газеті “Труд” за грудень 1881 р., повністю ж повість вперше була опублікована в часописі “Киевская Старина” за 1887 р. (№ 6–9)⁷.

Безпосереднім поштовхом до написання “Прогулки” стала стаття в рубриці “Официальные статьи и известия” часопису “Морской сборник” (№ 1, 1855), де йшлося про хід Кримської війни:

“Детальні відомості про поранених нижніх чинах дають такі результати: в числі 653 нижніх чинів було поранених: осколками бомб – 416; ядрами – 63; штуцерними кулями – 110; картечю – 9; опіками – 9; прикладами гвинтівок – 1; вибухами – 40; не відомо чим – 5. На питання, в чому є їх потреби, чого бажають для себе чи для рідних, вони майже всі одногослоно відповідають: “Батюшка цар не залишить нас, а ми бажаємо, якщо Господь допоможе одужати, то якнайшвидше явитись до товаришів на bastiони, відплатити ворогам”. За наполегливої ж вимоги до них щодо указання способів допомоги, висловили бажання: відправитись на батьківщину – 31; отримати грошову допомогу для родин – 3; звільнити дітей з кантоністів – 8; викупити сестру з кріпацького стану – 1; не в змозі були говорити – 5; виявили взагалі уповання на милість начальства – 228. Решта 377 чоловік просили однієї милості – дозволити їм вернутись на bastiони і в команди”⁸.

Прикметно, що на цю ж статтю звернув увагу і М. Чернишевський, який у своїй рецензії на “Морской сборник”⁹ відмітив самопожертву російського воїнства на благо самодержавія. Натомість Шевченко відкидає всякі патріотичні інтенції і ставить у центр оповіді шляхетний вчинок простого собрата – солдата.

Про те, що саме ця публікація стала безпосереднім приводом до написання повісті, пише сам Шевченку у своєму творі:

“Перелистывая машинально книгу, я начал было дремать и поднял уже руку за щипцами, чтобы погасить свечу и заснуть, а случилось не так. Я нечаянно взглянул на реестр увечных, выздоровевших, но неспособных продолжать службу нижних чинов; я стал читать, и что же я прочитал? Прочитал я то, чего не прочитывал ни в одной печатной книге, а я их так немало прочитал.

Дело вот в чем. В присутствии комитета раненых были спрошены эти увечные бедняки, какую кто из них пожелает себе награду за верную

⁶ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів: У 12 т.*, редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін., К. 2003, т. 6: *Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю*, с. 115.

⁷ *Коментарі*, [в:] Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 4, с. 560–561.

⁸ *Морской сборник* 1 (1855) 108–109.

⁹ *Современник* 10 (1855) 31.

службу престолу и отечеству. Бедняки сначала отказались от всякой награды, только чтобы их пустили на родину. Комитет настаивал, чтобы они, кроме этого, требовали себе всякий, что ему нужно. Иные попросили денежной награды, другие — чтобы освободить детей их из кантонистов. А последний из них, молодой матрос, со слезами на глазах просил, чтобы освободили сестру его родную от крепостного звания. Великодушная просьба этого простого человека меня поразила, я дальше не мог читать, закрыл книгу и погасил свечу.

Мне, однако ж, не спалось. Матрос расшевелил мое воображение и отогнал услужливого Морфея. Простое и самое естественное дело простого человека рисовалось в моей душе яркими, лучезарными красками.¹⁰

Над жодним зі своїх прозових творів Шевченко не працював так довго і так ретельно, і жодного з них не намагався надрукувати з такою енергією, як “Прогулку”¹¹. Ця повість не має чіткого сюжету. Ця “стара пісня на новий лад” – “один із проявів його невпинної ідейної боротьби проти кріпацтва”, в якій автор свідомо приносить форму в жертву дорогій йому ідеї¹².

У центрі повісті людський, героїчний вчинок простого матроса – захисника Севастополя, який на тлі “егоїзму та морального убожества освіченої верстви” російського суспільства спромігся на високо шляхетний учинок. Матрос “отдал все сестре, а себе ничего не оставил, кроме сумы и костыля”. Цей сюжет Шевченко планував розкрити в кількох основних сюжетних лініях: оборона четвертого бастиону у Севастополі; перебування матроса у шпиталі та зустріч вільної сестри з визволителем братом у рідному селі героя.

Вперше севастопольський сюжет з’являється в єврейському трактірі, в якому автор-постоялець просить жидка дістати англійський портер “Браунстут Берклей Перкенс и компания”, якого “и в самой столице не достанешь, не только в Белой Церкви”. І, як виявилось, портер у Білій Церкві тримали для полонених під Севастополем англійських лордів, яких возили, очевидно, в Петербург, через місто¹³. Сюжети, пов’язані з війною, розкидані по твору безсистемно. Вони складають немов би задній фон, що має слугувати посиленню заслуг героя перед державою, проти соціального ладу якої йому доводиться вести боротьбу. Для матроса на війні були не

¹⁰ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів: У 12 т.*, редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін., К. 2003, т. 4: *Повісті*, с. 215–216.

¹¹ Д. Дорошенко, П. Зайцев, *Повість “Мандрівка з присмністю та й не без моралі”*, Т. Шевченко, *Твори*, т. IX: *Повісті “Близнята”*, “Мандрівка з присмністю та й не без моралі”, за ред. П. Зайцева, Л.; Варшава 1936, с. 368.

¹² [П. Зайцев, *Передмова*], Т. Шевченко, *Твори*, т. IX: *Повісті “Близнята”*, “Мандрівка з присмністю та й не без моралі”, за ред. П. Зайцева, Л.; Варшава 1936, с. 3.

¹³ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 4, с. 212.

так тяжкими тяготи армійського, воєнного життя, як згадки про недолу сестри-кріпачки. Таким чином чи не головним героєм повісті Шевченка стає сестра матроса, життєва доля якої – селянки-кріпачки особливо близько і болісно сприймалась Шевченком. Очевидно, у задумі автора планувалось більше розкрити Севастопольські сюжети з центральною постаттю матроса, на що вказує й первісна назва повісті “Матрос”¹⁴. Як наголошують дослідники, у своїй прозовій творчості, “Шевченко переважно все змальовує з натури. В його прозі майже нема елементу фантазії, вимислу”¹⁵. Кримська війна була йому відома з літератури та, ймовірно, розповідей її безпосередніх учасників¹⁶. Натомість кріпацька, як і солдатська, долі були йому добре знайомі та близькими. Власне, на відміну від поетичної, вся прозова творчість Шевченка має автобіографічний характер. Читати його прозу “треба передовсім, як цінні документи, що дають пребагатий і яскравий матеріал для характеристики поетових переживань та філософічних, мистецьких і соціально-політичних його поглядів”¹⁷. Очевидними є автобіографічні деталі і в “Прогулянці”¹⁸.

Таким чином, основною ідеєю повісті Шевченка стало не осмислення чи розкриття подій Кримської війни, а ідея ліквідації кріпацтва, воєнний підтекст надзвичайно кровопролитної і трагічної для імперії війни лише загострює соціальну несправедливість соціального ладу Російської імперії. Адже, цей “захисник Севастополя”, як його послідовно називає Шевченко, походив з кріпаків, не мав жодних політичних прав, однак був змушений проливати кров за чужі – монархічні інтереси. Як і в інших своїх творах, у “Прогулці” Шевченко показував шлях до покращення соціальної справедливості через ліквідацію російського рабства, показуючи моральну велич простого матроса – до визнання за простими людьми права на краще життя. Як наголошував П. Зайцев: “Ідейний зміст повістей Шевченка: пропаганда

¹⁴ Д. Дорошенко, П. Зайцев, *Op. cit.*, с. 375.

¹⁵ П. Зайцев, *Прозова творчість Шевченка*, Т. Шевченко, *Твори*, т. VII: Повісті й оповідання: Художник – Наймичка – Варнак, за ред. П. Зайцева, Л.; Варшава 1934, с. 308.

¹⁶ За даними Г. Рудницького, після звільнення із заслання Тарас Шевченко зустрічався з такими учасниками Кримської війни: флотськими лікарями Т. Зброжеком, Г. Муравським, С. Незабитовським, К. Новицьким, Ф. Чельцовим, генералом С. Хрульовим, художниками Л. Жемчужниковим, М. Осиповим, літераторами М. Бергом, Л. Толстим та іншими: Г. Рудницький, *[Передмова]*, Тарас Шевченко і Крим, Енциклопедичний довідник, упоряд. Г.А. Рудницький, Сімферополь 2001, с. 5.

¹⁷ [П. Зайцев, *Передмова*], Т. Шевченко, *Твори*, т. VII: Повісті й оповідання: Художник – Наймичка – Варнак, за ред. П. Зайцева, Л.; Варшава (Український науковий інститут) 1934, с. 3; П. Зайцев, *Прозова творчість Шевченка*, с. 309.

¹⁸ Пор.: Д. Дорошенко, П. Зайцев, *Op. cit.*, с. 376.

альтруїзму, як антитеза панському себелюбству, протест проти кріпацтва, проти рекрутчини, проти упривілейованої “воєнщини”¹⁹.

На основі аналізу твору, Д. Дорошенко та П. Зайцев дійшли висновку, що Шевченко мав намір написати й поему на тему цього шляхетного подвигу матроса – захисника Севастополя²⁰. Однак такої поеми поет не створив, проте саме в поезії Шевченко дав більш глибинне, символічне осмислення подій Кримської війни та її наслідків для російського самодержавства. Йдеться насамперед про вірш “Слава”, написаний 9 лютого 1858 р., одразу по звільненню з солдатчини, під час свого перебування у Нижньому Новгороді.

СЛАВА

А ти, задрипанко, шинкарко,
Перекупко п'яна!
Де ти в ката забарилась
З своїми лучами?
У Версалі над злодієм
Набор розпустила?
Чи з ким іншим мизкаєшся
З нудьги та з похмілля.
Горнись лишень ти до мене,
Та витнемо з лиха,
Гарнесенько обіймемось,
Та любо та тихо
Пожартуєм, чмокнемося,
Та й поберемося,
Моя крале мальована.
Бо я таки й досі
За тобою чимчикую.
Ти хоча й пишалась
І з п'яними кесарями
По шинках хилялась,
А надто з тим Миколою
У Севастополі, –
Та мені про те байдуже.
Мені, моя доле,
Дай на себе подивитись,
Дай і пригорнутись,
Під крилом твоїм любенько
В холодку заснути²¹.

¹⁹ Пор.: П. Зайцев, *Прозова творчість Шевченка*, с. 300.

²⁰ Д. Дорошенко, П. Зайцев, *Op. cit.*, с. 371.

²¹ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів: У 12 т.*, редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін., К. 2001, т. 2: *Поезія 1847–1861*, с. 264.

Вірш є заключною частиною триптиха, що складається з віршів “Доля”, “Муза” і власне “Слава”, як висловився Т. Шевченко, “одно в трьох лицах... новорожденное чадо”²². Ці три вірші є підсумковими: “зміст триптиха – поетичне осмислення пройденого шляху, свого призначення як митця, мети життя”²³. Триптих є цілісним у своєму внутрішньому тематичному наповненні, в усіх поезіях якого осмислюється власне слава, як добра слава – поетова, так і “шинкарська” – царя Миколи. Так, у першому вірші кількома штрихами Шевченко осмислює свою долю, що “другом, братом і сестрою / Сіромі стала”, і з якою “нема / Зерна неправди за собою”. Перемігши правдою життя свого ката – царя Миколу, Шевченко звертається до долі:

Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо дальше, дальше слава,
А слава – заповідь моя²⁴.

Вся творчість Шевченка, як відмітив Д. Чижевський, обертається навколо “Слова”, “Правди” і “Слави”²⁵. Тут йдеться, як наголошував М. Рильський²⁶, про добру славу, яка прийшла до поета незважаючи на всі царські заборони й покарання. Ця слава прийшла до Шевченка завдяки його музі, яка є “пречистая, святая”, що йому “всюди помагала”, “всюди доглядала”. І поет оптимістично дивиться вперед і залишається вірним собі у служінні правді і звертається до своєї чистої й святої музи:

Не покидай мене. Вночі,
І вдень, і ввечері, і рано
Витай зо мною і учи,
Учи неложними устами
Сказати правду. Поможі
Молитву діяти до краю²⁷.

Цій славі Шевченка поет протиставляє славу свого ката – царя Миколи – задрипанку, шинкарку, перекупку п’яну.

²² Лист до Аксакова від 16 лютого 1858 р.: Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 6, с. 162.

²³ Коментар [в:] Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 2, с. 699. Див. також: Л. Новиченко, *Дві епохи в ліриці Шевченка (“Думи мої, думи мої...” і триптих “Доля. Муза. Слава”)*, Літературна панорама 1990 (1990) 244.

²⁴ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 2, с. 261.

²⁵ Д. Чижевський, *Історія української літератури. Від початків до доби реалізму*, Нью-Йорк 1956, с. 441.

²⁶ М.Т. Рильський, *Зібрання творів: У 20-ти т. Наука. Критика. Публіцистика, т. 12–18*, редкол.: Л.М. Новиченко (голова) та ін., К. 1986, т. 12: *Літературно-критичні статті*, упоряд. та приміт. В.В. Громової, В.Ю. Келембетової; ред. О.І. Дей, с. 469.

²⁷ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 2, с. 262–263.

Основний зміст триптиха, як слушно відзначив Л. Новиченко, “це почуття моральної гідності людини, яка чесно і благородно пройшла свій тернистий шлях”²⁸. Таким чином, як і в повісті “Прогулка”, ці поезії мають автобіографічний характер, однак, якщо повість подає штрихи до реальної біографії поета, то поезія – до її символічної авторефлексії.

Шевченко став особистим ворогом царя Миколи, очевидно, й останній так само сприймався поетом. Саме за Миколи I самодержавний, репресивний режим Російської імперії досяг свого апогею, окрім того Росія стала правдивим жандармом Європи. Саме за його правління були жорстоко придушені Листопадове польське повстання, серед учасників якого було багато Шевченкових друзів, та Угорська революція 1848 р. Цей контекст розуміла і російська цензура, яка вилучила з першої публікації в часописі “Основа” (№ 5, 1862) рядки, де згадувався цар Микола та Севастополь. Однак саме ці рядки є квінтесенцією всієї поезії, Шевченко експресивно підбирає епітети до “продажної слави” царя Миколи, що “По шинках хиялялась, / А надто з тим Миколою / У Севастополі”, чи та, що “По шинках таскалась / По шинках шаталась / І курвила з Миколою / Під Севастополем... / У Севастополі...”, або ж більш загально “І з п’яними королями / По шинках шаталась, / І курвила з Миколою”²⁹.

Независний Шевченкові цар Микола помер 18 лютого (2 березня) 1855 р. у розпал ганебної для Росії Кримської кампанії. В суспільстві ширились плітки про зв’язок цієї смерті з катастрофою російської армії під Севастополем. Такого приниження Росія не переживала з часу прутського походу царя Петра. Відтак, вже одне нагадування про цей зв’язок було дошкульним для російської пихи. У візії Шевченка Севастополь став не містом слави, а містом приниження європейського жандарма, не слави й ганьби “лютого Нерона” – царя Миколи.

І в дальшій своїй творчості Шевченко звертався до теми Кримської війни, про що свідчить, очевидно незакінчений, вірш “Мій Боже милий, знову лихо!..”:

Мій Боже милий, знову лихо!..
Було так любо, було тихо;
Ми заходились розкувати
Своїм невольникам кайдани.
Аж гульк!.. Ізнову потекла
Мужицька кров! Кати вінчані,

²⁸ Л. Новиченко, *Op. cit.*, с. 244.

²⁹ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 2, с. 264, 496–497.

Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову³⁰.

Дослідники відносять створення вірша орієнтовно на квітень–травень 1859 р.³¹ Безпосередньо у вірші не вказується конфлікт, про який йдеться. Дослідники припускають як віднесення описаних подій до Кримської війни, так і до Австро-італо-французької (квітень 1859 р.), коли знову постала загроза втягнення Росії у європейський військовий конфлікт³². На думку ж Д. Дорошенка та П. Зайцева, це міг бути пролог до “розпочатої, але не скінченої поеми “Матрос”³³.

Таким чином, Кримська війна, що застала Шевченка в солдатській шинелі, і в його душі залишила глибокий слід. Будучи засадничо опозиційно налаштованим до російського самодержавства Шевченко з усією глибиною збагнув трагізм подій і ницість російської пропаганди з її возвеличенням і прославлянням царя. На прикладі матроса – героя повісті “Прогулка с удовольствием и не без морали” через призму однієї солдатської долі Шевченко показав трагізм ситуації, коли прості солдати, героїчно захищаючи Севастополь, гинули за імперські інтереси петербурзького сатрапа. Відтак в образі матроса, подібно до інших творів Шевченка, зосереджена доля цілого народу. Як відмічала О. Забужно, “подібне розв’язання проблеми людини в історії не має і не може мати аналогів у філософській рефлексії тих народів, чия етнічна самосвідомість ґрунтується на реаліях не культурних, а політичних”³⁴.

Шевченко – співець поневоленого народу чує силу правди свого слова, і ця правда є його славою, на протигагу фальшивій славі царя Миколи. Севастополь, у візії поета, став місцем російської ганьби і неслави, місцем втрати “задрипаної” кривавої слави царів московських.

³⁰ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 2, с. 303.

³¹ Коментар [в:] Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 2, с. 712. Хоча Б. Кравців відносив вірш до 1853–1854 рр., відносячи безпосередньо до початку Кримської війни: Б. Кравців, *Нові текстологічні дослідження і текст Шевченкових поезій 1857–1861* [в:] Т. Шевченко, *Твори*, т. IV: *Поезії 1857–1861 рр. з додатком поезій і поем та інших редакцій 1845–1860 рр.*, за ред. Б. Кравцева, Чикаго 1962, с. 322.

³² Коментар [в:] Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 2, с. 713, 715.

³³ Д. Дорошенко, П. Зайцев, *Op. cit.*, с. 371, прим. 4.

³⁴ О. Забужко, *Деміфологізація історії*, Слово і час 3 (1990) 39.